

TANQIDIY FIKRLASHNING TA'LIMDAGI O'RNI

Ahmadova Shohsanam

JDPU stajyor-tadqiqotchisi

Annotatsiya. Fikrlash qobiliyatlari, tanqidiy fikrlash va tanqidiy fikrlash tendentsiyalari tushunchalari o'rganilayotganda yana bir ta'kidlanishi kerak bo'lgan masala - bu o'quv dasturlaridir. Bu tushunchalarning ta'lim dasturlaridagi o'rni ushbu tushunchalarga va yuqorida qayd etilgan xususiyatlarga ega bo'lgan shaxslarni tayyorlashga berilgan ahamiyatni tushunish nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. Shu bois ushbu maqolada tanqidiy fikrlashning ta'lim dasturlari rivojidadagi ahamiyati hamda bu qobiliyatni yuksaltirish omillari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikr, tanqidiy fikrlarni o'rgatish tamoyillari, ta'lim dasturlari va tanqidiy fikrlash

Fikrlash qobiliyatlari, tanqidiy fikrlash va tanqidiy fikrlash tendentsiyalari tushunchalari o'rganilayotganda yana bir ta'kidlanishi kerak bo'lgan masala - bu o'quv dasturlaridir. Bu tushunchalarning ta'lim dasturlaridagi o'rni ushbu tushunchalarga va yuqorida qayd etilgan xususiyatlarga ega bo'lgan shaxslarni tayyorlashga berilgan ahamiyatni tushunish nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda ta'limning eng muhim maqsadi turli sharoitlarga moslasha oladigan va aniq fikrlaydigan shaxslarni tarbiyalashdir. Bizda mavjud bo'lgan taxminlar, umumlashtirishlar, noto'g'ri qarashlar va stereotipik fikrlar dunyoni idrok etishimizga va xatti-harakatlarimizga ta'sir qiladi. Bu muammolarni hal qilish uchun jamiyatning barcha qatlamlarida fikrlaydigan, sog'lom qarorlar qabul qiladigan, mas'uliyatni o'z zimmasiga oladigan shaxslar zarur.

Epsteyn fikriga ko'ra, tanqidiy fikrlash - bu juda ko'p ma'lumot va bizni ishontirishga harakat qiladigan juda ko'p odamlar mavjud bo'lgan dunyoga qarshi himoya. Tanqidiy fikrlash qobiliyati odamlarni tasdiqlanmagan da'volar va fikrlar

orasida ikkilanib qolishdan qutqaradi. Haqiqatni topish uchun so'roq qilish va tanqid qilish shaxslarning kognitiv rivojlanishi uchun zarurdir.¹

Tanqidiy fikrlash va samarali qarorlar qabul qila olish bilimli shaxs ega bo'lishi kerak bo'lgan kognitiv qobiliyatdir. Tanqidiy fikrlash ilm olishni harakatga keltiradigan vositadir. Demokratik jamiyatda shaxsning tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lishi, o'zining tanqidiy fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini o'zlari duch keladigan murakkab ijtimoiy muammolarni hal qilishda qo'llash juda muhimdir. Faylasuflarning qarashlariga ko'ra, tanqidiy fikrlash o'qitish jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan variantlardan biri emas, balki ta'limning ajralmas qismidir (Norris)². Chunki tanqidiy fikrlash bilim olishning zaruriy shartidir.

Ta'lim dasturlari maqsadi nuqtai nazaridan qaralganda, yurtimizda tanqidiy fikrlash bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar yetarli darajada emasligi kuzatilmoqda, ammo so'nggi yillarda bu mavzu pedagoglarning e'tiborini tortmoqda.

Til ko'nikmalarini rivojlantirishning integratsiyalashgan yondashuvi o'quvchilarning ona tili darsiga bo'lgan umumiy yutuqlari va munosabatlariga nisbatan an'anaviy usuldan ko'ra samaraliroq degan xulosaga keldi. Tadqiqotlar o'rganilganda, tanqidiy fikrlashning akademik muvaffaqiyatga ta'sirini o'rganuvchi tadqiqotlar oldingi o'rinni egallamoqda. Bundan tashqari, tanqidiy fikrlash o'rganishni ongliroq qiladi, o'quvchilar javoblari sifatini oshiradi, o'quvchilarning bilim ongini oshiradi, degan xulosalar diqqatga sazovordir. Hozirgi kunda ochiq fikrli, ilmiy va tanqidiy fikrlaydigan shaxslarning mavjudligi muammolarga yechim ishlab chiqish va to'g'ri qarorlar qabul qilishda katta ahamiyatga ega.

Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini o'rgatish bo'yicha tadqiqotlar o'rganilganda, ushbu mavzu bo'yicha turli xil yondashuvlar mavjudligi ajralib turadi. Masalan, Brandt fikrlash qobiliyatlarini o'rgatish uchta asosiy elementga ega ekanligini ta'kidlaydi: "fikrlashga o'rgatish", "fikrlashga o'rgatish" va "fikrlash haqida

¹ Epstein, R. L. Critical Thinking, Belmont: Wadsworth Publishing Company. 1999

² Norris, S. P. Synthesis of research on critical thinking. Educational Leadership, 8, 1985 40-45.

o'rgatish"³. Brandt tomonidan eslatib o'tilgan ushbu uchta element orasida fikrlashni o'rgatish, o'qituvchilar o'quvchilarni fikrlashga yo'naltiradigan o'quv-ta'lim muhitini tayyorlashni anglatadi. Fikrlashga o'rgatish - o'quv dasturi doirasida fikrlash qobiliyatlarini o'rgatishdir. Tafakkurga o'rgatishda tafakkur ko'nikmalarini fan sohasi bilan bog'lash orqali o'rgatish samaraliroqdir. Tafakkurga o'rgatish uchta komponentdan iborat. Bular:

a. Kognitiv jarayonlarni o'rgatish: Ta'limning bu qismi bizning fikrlashimiz, xotiramiz qanday ishlashi, qanday o'rganishimiz kabi kognitiv jarayonlarni o'rgatishdir.

b. Tafakkurdan xabardor bo'lish: Tafakkur ko'nikmalaridan unumli foydalanish uchun o'quvchilar o'zlarining fikrlash jarayonlarini kuzatishlari va baholashlari kerak. Tafakkur haqida xabardorlikka o'quvchilarning qanday fikrlashi, qanday hukm chiqarishi, turli o'quvchilarning fikrlash jarayonlarini taqqoslash orqali erishiladi.

c. Epistemik bilish: Gnosemik bilish olimlar, ixtirochilar va rassomlarning fikrlash jarayonlari bilan shug'ullanadi. Treningning ushbu qismida talabalarga "Olimlarning fikrlash jarayoni ijodkorlarning fikrlash jarayonidan qaysi jihatlar bilan farq qiladi?", "Rassomlar yangi mahsulot yaratishda qanday fikrda?" kabi savollar beriladi

Sinflarida tanqidiy fikrlashni qo'llab-quvvatlovchi o'qituvchilar o'quvchilarning kognitiv rivojlanishiga katta hissa qo'shadilar va tanqidiy fikrlashga ijobiy munosabatni oshiradilar. Darslarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalaridan muntazam foydalanilsa, o'quvchilarning tanqidiy fikrlash jarayonida ishtiroki ortib boradi. Patrik fan sohasiga qarab tanqidiy fikrlashni o'rgatish kursda o'rganilgan ko'nikmalarning o'xshash fan yo'nalishlarida va kursdan tashqari shunga o'xshash vaziyatlarda qo'llanilishini ta'minlashda samarali vosita ekanligini ta'kidlaydi. Chunki fan sohasidan mustaqil faqat

³ Brandt, R. S. Comparing approaches to thinking. A. Costa (Ed.), *Developing Minds* (b. 244-246). Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development. 1985

tanqidiy fikrlashga qaratilgan treninglar tanqidiy fikrlash malakalarini egallashda yetarli emas. Umumiy fikrga muvofiq, Huitt ham tanqidiy fikrlash qobiliyatlari fan sohasi bilan bog'liq bo'lganda eng yaxshi tarzda egallashini ta'kidlaydi. Huitt shuningdek, bitta tanqidiy fikrlash kursi o'quvchilarni tanqidiy fikrlay oladigan shaxsga aylantirishni kutmaslik kerakligini, agar o'quvchilar egallagan tanqidiy fikrlash ko'nikmalaridan foydalanmasalar, bu ko'nikmalarni yo'qotishi mumkinligini, shuning uchun barcha darajadagi o'quv dasturlarini tayyorlash kerakligini ta'kidlaydi.

Boshqa tomondan, tanqidiy fikrlash murakkab kognitiv faoliyat bo'lganligi sababli, tanqidiy fikrlashni o'rgatishda yagona o'qitish usulidan foydalanish yetarli emas. Huitt fikriga ko'ra, bu ko'nikmalarni birinchi marta tanqidiy fikrlash qobiliyatiga duch kelgan talabalarga bevosita o'rgatish mumkin, ammo to'g'ridan-to'g'ri o'qitish tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini egallash uchun yetarli emas⁴. Shu o'rinda shuni unutmaslik kerakki, o'qituvchi tomonidan mahoratni tushuntirish va undan qanday foydalanish kerakligini aytish tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini o'rgatishning samarasiz usuli hisoblanadi (Sternberg)⁵. Chunki ko'nikma va mahoratdan foydalanish yo'llarini tushuntiruvchi o'qituvchi talabanning o'rniga o'quvchi bajarishi kerak bo'lgan fikrlashni amalga oshiradi. Shu boisdan ham o'quvchilarni hayotda duch keladigan ikkilanishlarni tahlil qilishga, real hayot haqida mulohaza yuritish uchun fikrlashga yo'naltirish, o'qituvchi nazorati ostida mashq qilish kerak.

Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini o'rgatishda e'tiborga olinishi lozim bo'lgan jihatlardan biri – bayon usulidan ko'ra muhokama usulining samaraliroq ekanligidir. Uysal fikricha, sinf muhokamalarida ayrim nuqталarga e'tibor berish

⁴ Huitt, W. (1998). Critical thinking: An overview. Educational Psychology Interactive. Valdosta, GA: Valdosta State University. 1998 <http://chiron.valdosta.edu/whuist/col/sorays/critthnk> html manzilidan olindi

⁵ Sternberg, R. J. (1987). Teaching critical thinking: Eight ways to fail before you begin. Phi Delta Kappan, 456-459.

o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshiradi⁶. O'z talabalariga yuqori darajadagi savollarni beradigan va ularning javoblari dalillar bilan qo'llab-quvvatlanishini xohlaydigan o'qituvchilar o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini egallashlariga yordam beradi va ularning tanqidiy fikrlashga moyilligini oshiradi. Ochiq va qo'llab-quvvatlovchi sinf muhiti, g'oyalar erkin ifodalanishi va tekshirilishi mumkin, ammo fan doirasida, tanqidiy fikrlash qobiliyatlari va tendentsiyalarini egallashga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tanqidiy fikrlashni o'rgatishda samarali o'qituvchilar o'z o'quvchilarini variantlarni izlashga va o'z mulohazalarini himoya qilishga yo'naltiradilar. Boshqa tomondan, ochiq savollar tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini egallash uchun muhim ahamiyatga ega ekanligi tushuniladi. Xirose fikricha, o'quvchilarni ma'lumotlarni o'zlashtirish, yod olish o'rniga, muammolarni tahlil qilishga, savol berishga, o'z fikrlari va e'tiqodlarini boshqa odamlarning fikrlari va e'tiqodlari bilan solishtirishga yo'naltirish kerak. Bundan tashqari, talabalarga berilgan savollarga javob berish uchun ajratilgan vaqt ham muhimdir. Masalan, savolga javob berish uchun 3-5 soniya kutish talabalarga yuqori darajadagi javoblarni berish imkonini beradi. Tanqidiy fikrlashni o'rgatishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan usullarni o'rganuvchi Potts bu borada turli takliflar beradi. Pottsning "Tanqidiy fikrlashga o'rgatish usullari" nomli tadqiqotida takliflari: "Talabalarga ma'lumotlar o'rtasidagi o'xshashliklarni topishga yordam berish, muammolarni hal qilishda talabalar berilgan ma'lumotlarning zarurligi va maqsadga muvofiqligini tekshirishlarini ta'minlash, muammolarga turli xil yechimlarni so'rash, muloqot va o'zaro ta'sirni oshirish. o'quvchilar o'rtasida, o'quvchilarga ochiq savollar berish." "o'quvchilarga savollarga javob berish uchun yetarli vaqt berish va o'quvchilarga turli vaziyatlarda egallagan ko'nikmalarini qo'llashni so'rash"⁷.

⁶ Uysal, A. (1998). Soryal Bilimler öğretim yöntemlerinin eleştirici düşünme gücünün gelişmesindeki rolü. İnönü Üniversitesi, Malatya, nashr etilmagan magistrlik dissertatsiyasi

⁷ Potts, B. Strategies for teaching critical thinking. ERIC Clearinghouse on Assessment University of America, Department of Education, O'Boyle Hall, Washington, DC. ERIC-Education www.pedagoglar.org

Tanqidiy fikrlash bugungi ta'lim dasturlarining orzu qilingan maqsadidir. Tanqidiy fikrlashni o'z hayotida samarali qo'llay oladigan shaxslar tanqidiy fikrlash qobiliyatlari va tanqidiy fikrlash tendentsiyalariga ega bo'lgan shaxslardir. Shu sababli, tanqidiy fikrlash ko'nikmalari va tendentsiyalarini egallash zamonaviy ta'lim dasturlari maqsadlaridan biri bo'lishi kerak va fikrlash qobiliyatlari o'quv jarayonida asosiy bo'lishi kerak. Shu nuqtai nazardan, darsliklar ushbu mavzu bo'yicha zarur yordam beradigan tarzda tayyorlanishi kerak.

Garchi ba'zi manbalar tanqidiy fikrlash ta'rifini kengaytirsam va tanqidiy fikrlashni yuqori darajadagi fikrlash bilan bir xil ma'noda ishlatsam-da, adabiyotlar o'rganilganda, fikrlash qobiliyatlari odatda muammolarni hal qilish, qaror qabul qilish, tanqidiy fikrlash va ijodiy fikrlash sifatida tashkil etilganligi ko'rinadi. Nima qilish va nimaga ishonish kerakligini hal qilishga qaratilgan mantiqiy va aks ettiruvchi fikrlash sifatida ta'riflanishi mumkin bo'lgan tanqidiy fikrlash qobiliyat va tendentsiyalardan iborat.

Tanqidiy fikrlash qobiliyatlari va tendentsiyalarini egallash uchun ba'zi masalalarga ahamiyat beriladi. Ulardan birinchisi o'quvchilar o'zlarini xavfsiz his qiladigan o'quv muhitini tayyorlashdir. Talabalarning fikrlash jarayonlarini kuzatib borish kerak. Ayniqsa, savol berish va so'roq qilish masalasiga jiddiy yondashish kerak. Talabalarga ochiq savollar berilishi va ular malakali savollar berishlarini ta'minlash orqali ularga kerakli yo'l-yo'riqlar berilishi kerak.

Asarlardagi xurofot va tendentsiyalarni aniqlash bo'yicha tadqiqotlar o'tkazish, shu maqsadda turli qarashlarni aks ettiruvchi asarlarni o'rganish va muhokama qilish tanqidiy fikrlash ko'nikma va tendentsiyalarini egallashda samarali bo'ladi. Bundan tashqari, masalaning turlicha yechimlarini so'rash, o'quvchilarga ega bo'lgan ko'nikmalarni turli vaziyatlarda qo'llashni so'rash, murakkab savollarga javob berish uchun yetarlicha vaqt berish ushbu ko'nikmalarni egallash jarayonining ajralmas qismi sifatida qaralishi mumkin.

Resources Information Center, (ERIC Document Reproduction Service No: ED385606). 1994
<http://www.eric.ed.gov/> manzilidan olindi

Nihoyat, tanqidiy fikrlashda o'quvchilarga namuna bo'lish, qarama-qarshiliklarga, kelishmovchiliklarga, munozaralarga toqat qiladigan sinf muhitini yaratish shaxslarning rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, o'z sinflarida ushbu muhitni yaratish mas'uliyati yuklangan o'qituvchilarga xizmatdan oldin ham, xizmat davomida ham tanqidiy fikrlash bo'yicha zarur treninglar berilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Brandt, R. S. Comparing approaches to thinking. A. Costa (Ed.), Developing Minds (b. 244-246). Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development. 1985
2. Epstein, R. L. Critical Thinking, Belmont: Wadsworth Publishing Company. 1999
3. Huitt, W. (1998). Critical thinking: An overview. Educational Psychology Interactive. Valdosta, GA: Valdosta State University. 1998 <http://chiron.valdosta.edu/whuist/col/sorays/critthnk> html manzilidan olindi
4. Norris, S. P. Synthesis of research on critical thinking. Educational Leadership, 8, 1985 40-45.
5. Patrick, J. J. Critical thinking in the social studies. ERIC Clearinghouse for Social Studies/Social Science Education Bloomington IN. (ERIC Document Reproduction Service No: ED272432). 1986 <http://www.ericdigests.org/pre-924/critical>. html manzilidan olindi.
6. Potts, B. Strategies for teaching critical thinking. ERIC Clearinghouse on Assessment University of America, Department of Education, O'Boyle Hall, Washington, DC. ERIC-Education Resources Information Center, (ERIC Document Reproduction Service No: ED385606). 1994 <http://www.eric.ed.gov/> manzilidan olindi
7. Sternberg, R. J. (1987). Teaching critical thinking: Eight ways to fail before you begin. Phi Delta Kappan, 456-459.
8. Uysal, A. (1998). Sosyal Bilimler öğretim yöntemlerinin eleştirici düşünme gücünün gelişmesindeki rolü. İnönü Üniversitesi, Malatya, nashr etilmagan magistrlik dissertatsiyasi